

Paweł Bezak

Symbolika żołnierzy podziemia polskiego na Wołyniu i Polesiu w latach II wojny światowej

Niepodległość i Pamięć 20/3-4 (43-44), 213-222

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Paweł Bezak

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Symbolika żołnierzy podziemia polskiego na Wołyniu i Polesiu w latach II wojny światowej

Słowa kluczowe

Symbolika, podziemie, Armia Krajowa, Polski Sztab Partyzancki, Wołyń, Polesie, samoobrona, orzeł, oznaka, odznaka

Streszczenie

Artykuł stanowi krótkie omówienie problemu symboliki żołnierzy podziemia polskiego różnorodnej orientacji politycznej na kresach południowo-wschodnich II RP. Obok godeł opisane w nim zostały nieliczne – tak unikatowe, zachowane w oryginalnie, jak też znane jedynie z projektów plastycznych – odznaki i odznaczenia, które pojawiały się na mundurach partyzanckich w okresie walk przeciw Niemcom i Ukraińskim nacjonalistom oraz w pierwszych latach po ich zakończeniu.

Żołnierze polscy, walczący na wszystkich frontach II wojny światowej, starali się w widoczny sposób odróżniać od swoich współkombatantów z szeregów armii sprzymierzonych, a tym bardziej od żołnierzy przeciwnika. W kraju, w warunkach okupacji, polski mundur wojskowy (lub choćby jego skromna namiastka) stał się nie tylko zewnętrzną oznaką przynależności do oddziałów leśnych, lecz również widocznym symbolem ciągłości Państwa Polskiego.

Do szczególnej sytuacji doszło na Kresach Południowo-Wschodnich II RP, gdzie w obcych barwach, prócz okupacyjnych wojsk niemieckich i z nimi sprzymierzonych (Węgrzy, ukraińskie formacje policyjne, wschodnie formacje pomocnicze Wehrmachtu), występowały zwarte

oddziały nacjonalistów ukraińskich z Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (dalej UPA), a także, rosnące w siłę, oddziały partyzantki sowieckiej. Gospodarzami na tych terenach pozostawali nadal Polacy, których zbrojnie reprezentowali żołnierze ZWZ-AK, członkowie placówek polskiej samoobrony oraz, od roku 1943, partyzanci polscy, podlegający najpierw Ukraińskiemu, a następnie Polskiemu Sztabowi Partyzanckiemu w ZSRR. Członkowie wszystkich tych sił starali się odróżniać od pozostałych formacji, zaś, gdy zachodziła taka potrzeba, upodabniać się do przeciwników lub formacji pozostających w taktycznym sojuszu.

Żołnierze Armii Krajowej, działający w warunkach konspiracji – mając wyraźny zakaz – pozbawieni byli oczywiście możliwości manifestowania swej przynależności do Wojska Polskiego. Oddziały leśne AK miały już jednak względną swobodę występowania w mundurach. Najczęściej wykorzystywane były elementy polskich mundurów wojskowych wzorów 1919, 1936 oraz przedwojennych mundurów pocztowych (khaki) i policyjnych (granatowe). Nie gardzono również zdobycznymi mundurami niemieckimi. Z konieczności wynikało również noszenie licznych elementów odzieży cywilnej.

Żołnierze polskich samoobron najczęściej nosili na co dzień ubrania cywilne, niekiedy uzupełniane elementami rozmaitych mundurów, dostępnych na terenie Wołynia. Prowadząc działania wywiadowcze, czy przechodząc przez potencjalnie wrogi teren, starali się niekiedy przybierać wygląd partyzantów sowieckich lub członków ukraińskich formacji nacjonalistycznych.

Jednostki podległe Polskiemu Sztabowi Partyzanckiemu – zgrupowania partyzanckie „Jeszcze Polska nie zginęła”, oddział im. T. Kościuszki i Brygada „Grunwald” – po wkroczeniu Armii Czerwonej przygotowane do desantu na tyły wojsk niemieckich w celu rozbudowy lewicowej partyzantki na Lubelszczyźnie i Kielecczyźnie umundurowano z czasem w sorty przygotowane dla Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. We wcześniejszym czasie noszono w leśnych oddziałach partyzanckich, podobnie jak w oddziałach Armii Krajowej, rozmaite elementy mundurów polskich i obcych, przemieszane ze strojem cywilnym. Polacy, walczący w szeregach oddziałów partyzantki sowieckiej na Wołyniu i Polesiu, nosili często elementy umundurowania typowe dla tych oddziałów, przyjmując także ich oznaki w formie

czerwonych rombów lub pasków – wstążek, naszywanych na czapki. Niekiedy romb uzupełniano polskim guzikiem wojskowym, lub, w miarę możliwości (najczęściej po przekroczeniu Bugu), zastępowano przedwojennym orzełkiem¹.

Nieodłącznym znakiem żołnierzy polskich, niezależnie od ich przynależności organizacyjnej czy poglądów politycznych, był Orzeł Biały. Starano się nosić emblematy przedwojenne: orły wojskowe wzór 1919 i 1917 (orzełek na furażerkę), orły urzędników i funkcjonariuszy państwowych wzór 1919 i 1927, wreszcie, z ich braku, orły szkolne. W podziemiu podejmowano również produkcję orłów nawiązujących do wzorów przedwojennych, zaś uzdolnieni plastycznie partyzanci niekiedy wykonywali je we własnym zakresie². Zdarzały się więc egzemplarze wycinane z puszek, odlewane z ołowiu czy aluminium, rytowane w miękkiej blasze, haftowane i aplikowane, wreszcie (rzadko) malowane na podkładzie tekstylnym.

W zbiorach warszawskiego Muzeum Wojska Polskiego znajduje się orzeł nawiązujący do wzoru 1919, wykonany ręcznie przez partyzanta Armii Krajowej z Wołynia. Precyzyjnie wycięty z blachy aluminiowej kontur godła, o wymiarach 5 x 3,2 cm, ozdobiony został, poprzez rytowanie oraz wybijanie, lekko uproszczonym, acz noszącym znamiona pracy artystycznej, rysunkiem detali orła wojskowego³. Na tarczy amazonek wykonawca umieścił jednak symbol kotwicy – splecionych liter PW⁴.

Znane są też nieliczne egzemplarze⁵ orła nawiązującego do wzoru 1919, z blachy mosiężnej⁶, o wymiarach 6 x 4,2 cm, uzupełnionego

¹ Por.: K. Satora, *Emblematy, godło i symbole GL i AL*, Warszawa 1988, s. 61.

² Szerzej o problemie produkcji orłów w podziemiu pisze Tomasz Zawistowski w: *Polskie orły do czapek w latach 1939–1945*, Warszawa 2008.

³ Szczegółowy opis w pracach: Zdzisława Żygulskiego jun. i Henryka Wieleckiego *Polski Mundur Wojskowy*, Kraków 1988 oraz Lesława J. Welkera, *Znaki Polski Walczącej*, Toruń 2001.

⁴ O symbolice „kotwicy” Polski Walczącej pisze szerzej Lesław J. Welker w: *Symbolika Znaków Polski Walczącej*, Toruń 2000, s. 53 i n.

⁵ Egzemplarz w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie (E) 13112.

⁶ Patrz: T. Zawistowski, *Polskie orły do czapek w latach 1939–1945*, Warszawa 2008, il. na s. 186.

jednak tarczką z literami AK, umieszczoną w tarczy amazonek. Inną ich cechą jest niedokładne wycięcie godła (ręcznie, nożycami) lub pozostawienie go na fragmencie blachy o kształcie tarczy heraldycznej. Wzmiankowane orły są najczęściej przypisywane przez badaczy i pasjonatów tej tematyki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej (dalej 27 WDP AK).

O orłach noszonych przez Polaków w zgrupowaniach partyzantki sowieckiej wspomina Kazimierz Satora⁷, powołując się na relacje Roberta Satanowskiego. Otóż od początków istnienia oddziału partyzanckiego im. T. Kościuszki (początki roku 1943) w składzie zgrupowań sowieckich, dochodziło do tarć na temat symboli noszonych na czapkach. W efekcie długotrwałych dyskusji, zakończonych rozmową z Nikitą Chruszczowem, sekretarzem KC KP(b) Ukrainy, Ukraiński Sztab Partyzancki zatwierdził dla Polaków, walczących u boku partyzantki sowieckiej, symbol orła w koronie. Stanowił on symbol niepodległego państwa polskiego i jednoczył Polaków jako jasny znak przynależności państwowej.

Konflikt na temat oznak powrócił raz jeszcze, kiedy gen. major Wasilij A. Begma, zwierzchnik sowieckich oddziałów partyzanckich obwodu rówieńskiego, naciskał na nałożenie czerwonych gwiazdek w miejsce lub – ugodowo – obok orła. Na tą propozycję Polacy nie przystali i generał musiał ustąpić.

Warto wspomnieć też, iż podkładowe drukulotne i gazetki, przygotowane w Moskwie i dostarczone do zgrupowania „Jeszcze Polska nie zginęła” zawierają kolorowy wizerunek uproszczonego do postaci zarysów orła wzór 1927 (w koronie), umieszczonego na tarczy o ustawowym kształcie⁸.

W Brygadzie „Grunwald” używano obok siebie orłów wojskowych wzór 1919 oraz wzór 1943 (zwanymi potocznie „kuricą”). Te ostatnie, po otrzymaniu kompletnego umundurowania, nosili zwłaszcza żołnierze, którzy w okresie działania na Wołyniu nie posiadali przedwojennych oznak przynależności państwowej.

Żołnierze polskiego podziemia, nie dysponujący orłami, zastępowali je biało-czerwonymi proporczykami, noszonymi na czapkach. Nie usuwano ich nawet w momencie pozyskania orłów, traktując bar-

⁷ K. Satora, *Emblematy...*, s. 108 i n.

⁸ Ibidem, patrz: wkładki z ilustracjami oraz s. 113.

wy narodowe jako dodatkowy element wyróżniający. Proporczyki rozmaitych form i kształtów (kawalerskie, prostokątne, niekiedy trójkątne) pojawiały się również na kołnierzach mundurów partyzanckich⁹.

Uzupełnieniem braków oznak rozpoznawczych i sposobem na jednoznaczne wyróżnienie żołnierzy Armii Krajowej w momencie wyjścia w pole było wprowadzenie opasek biało-czerwonych. W myśl instrukcji, wydanej już w roku 1942, oznaki powstańcze stanowić miały wzmiarkowane opaski szerokości 10 cm, z umieszczonymi literami WP w białej części (istnieje wiele odstępstw od tego przepisu), noszone na prawym ramieniu, powyżej łokcia¹⁰.

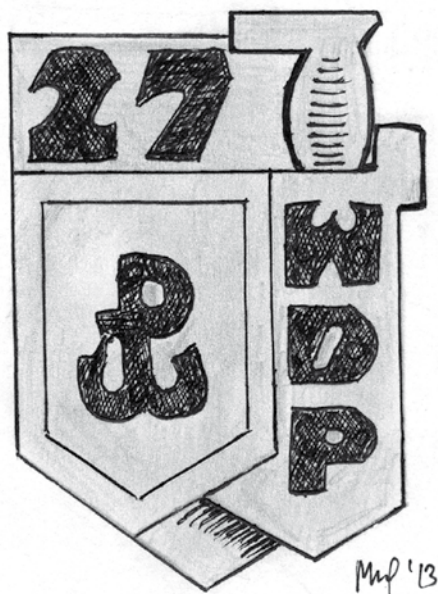
Najskromniejszą oznaką przynależności narodościowej nieznanego uczestnika samoobrony były polskie guziki wojskowe, przyszyte pierwotnie do cywilnej marynarki, odnalezione podczas ekshumacji ofiar w Ostrówkach i Woli Ostrowieckiej¹¹. Podobne zabiegi, mające na celu „uwojskowanie” stroju cywilnego i nadanie mu rangi partyzanckiego munduru miały miejsce w wielu przypadkach, na wszystkich obszarach II RP, objętych działaniami polskiej partyzantki.

Znane są zaledwie dwie odznaki oddziałów partyzanckich, związanych z terenami Wołynia i Polesia, zaprojektowane i wykonane w chwili ich istnienia lub wkrótce po ich rozwiązaniu. Pierwszą z nich (chronologicznie) jest odznaka brygady „Grunwald”, zaprojektowana przed odlotem grupy desantowej na Kielecczyznę, a więc przed 1 lipca 1944 roku. Zażarcie dyskutowano nad orłem umieszczonym na odznace: jedni pragnęli orła w koronie, drudzy – „piastowskiego”. Ostatecznie kwestię rozstrzygnęły względy praktyczne – do wykonania odznak użyto przedwojennych srebrnych monet o nominale 10 złotych, z których wypilowano krzyż kawalerski, pozostawiając w jego centrum orła w koronie. Na górnym ramieniu krzyża wyryto BRY. (skrót od słowa „brygada”), na bocznych GRUN/WALD, na dolnym zaś datę 1944. Odznaki powstały najpewniej w sierpniu 1944 roku, po powro-

⁹ Temat szerzej poruszony w mojej pracy *Znaki żołnierzy Polski Podziemnej w ikonografii, opracowaniach i w zbiorach muzeów warszawskich*, Pruszków 2007, s. 55 i n.

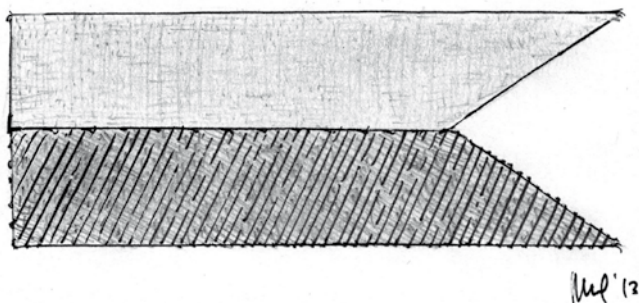
¹⁰ Vide: *ibidem*, s. 42 i n.

¹¹ Relacja ustna uczestnika wzmiarkowanych prac ekshumacyjnych.

Szkic odznaki 27 WDP AK z roku 1947, wykonanej ręcznie z blachy aluminiowej i mosiężnej („kotwica”, cyfry i litery) przez Władysława Szomańskiego.

Rys.: P. Bezak, 2013 (na podst. ilustracji zamieszczonej w literaturze przedmiotu)

Proporczyk biało-czerwony, kroju kawaleryjskiego, używany przez żołnierzy AK w oddziałach partyzanckich i w Powstaniu Warszawskim; tego typu oznaki nakładano zwłaszcza na mundury zdobyczne i na nakrycia głowy.

Rys.: P. Bezak, 2013 (na podst. ilustracji zamieszczonej w literaturze przedmiotu)

cie jednostki na Lubelszczyznę, choć nie brak głosów, iż wykonano je jednak wcześniej. Najprawdopodobniej powstało jedynie kilkanaście egzemplarzy tej odznaki, zaś obecnie znane są bodajże trzy (w tym jeden w zbiorach MWP)¹².

Najprawdopodobniej w roku 1947, żołnierz 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej, Władysław Szomański, wykonał jednostkowe odznaki. Miały one formę zachodzących na siebie dwu tarcz i pionowo umieszczonego miecza (bagnetu), wykonanych w blasze aluminiowej. Na nich nałożono wykonane z mosiądzu: 27 w górnej części większej tarczy, „kotwicę” Polskiej Podziemnej w centrum mniejszej z tarcz, pionowo ustawione litery WDP na głównej miecza (bagnetu). Całość wycięto ręcznie z blachy aluminiowej i mosiężnej, połączono za pomocą nitów. Odznaka wykonana dla medyka 27 WDP, Witolda Siwadłowskiego (ps. „Krótki”) miała w miejscu kotwicy laskę oplecioną węzłem Eskulapa¹³.

W roku 1980 wykonano odznaki pamiątkowe 27 WDP AK według nowego projektu, autorstwa Jerzego Dąbrowskiego ps. Jozue. Nawiązują one w swej formie do Krzyża Armii Krajowej. Tarczę w centrum krzyża uzupełniono nazwą jednostki, inicjałami AK oraz datą 1944¹⁴.

O odznaczeniach nadawanych przez struktury Polskiego Państwa Podziemnego na Wołyniu i Podolu wiemy niewiele. Standardem było wręczanie wówczas zaświadczenia i niekiedy samej baretki, wykonanej z kawałka wstążki orderowej, fragmentów tkanin czy nawiniętych na kartonik nici odpowiednich kolorów. Istniały co prawda specjalnie wybite dla potrzeb ZWZ-AK oznaki Krzyża Walecznych z datami 1939 oraz 1943, jednak nieznany jest zarówno ich nakład, jak i zasięg ich kolportażu w terenie¹⁵.

Tym ciekawszym przykładem odznaczenia, nadanego przez Polskie Państwo Podziemne jest zachowany w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie Krzyż Zasługi z Mieczami. Według uzyskanych informacji, został on wykonany w Przebrażu i wręczony Ludwikowi Malinowskiemu, cywilnemu komendantowi tamtejszej samoobrony.

¹² Por.: K. Satora, *Emblematy...*, s. 63–64.

¹³ Patrz: L. J. Welker, *Znaki Polski Walczącej*, Toruń 2001, s. 187.

¹⁴ Ibidem, s. 188.

¹⁵ Temat Krzyża Walecznych niezwykle szczegółowo omawia Grzegorz Krogulec w pracy *Krzyż Walecznych. Świadek zwycięstwa i klęski*, Warszawa 1998.

Omawiane odznaczenie ma formę jednostronnego krzyża kawalerskiego, wykonanego z brązu. Brzegi zakończonych kulkami ramion krzyża, z podwójnym, podniesionym rantem; w centralnej jego części okrągły medalion z nałożonym orłem państwowym wzór 1927, pobielonym cyną. Między ramionami krzyża pęki stylizowanych, krótkich promieni – piór oraz skrzyżowane szable, skierowane rękojeściami ku górze, a ich kabłąkami w kierunku ramion pionowych. Na pionowych ramionach krzyża napis: KRZYŻ/ZASŁUGI, zaś na poziomych data 19/43. Zawieszenie w formie pary skrzyżowanych szabel, również zwróconych kabłąkami rękojeści do wewnątrz¹⁶.

W ramach podsumowania warto wspomnieć o fotografii z lipca 1944 roku, przedstawiającej (obecnie) płk. Jana Niwińskiego, komendanta samoobrony we wsi Rybcza. Służył wówczas, jak wielu żołnierzy z AK i polskiej samoobrony, w szeregach „Ludowego” Wojska Polskiego. Znakomicie widać, iż jak wielu Kresowiaków, nosił na czapce przedwojennego, wojskowego orła wzór 1919, z zachowaną koroną, zaś na kołnierzu nowego, drelichowego munduru, w miejsce przepisowych, trójkątnych proporczyków, nałożył, zapewne samodzielnie wykonane, patki z wężykiem. Tym samym przybliżył wygląd otrzymanego munduru do tego, który Polacy z sentymentem zapamiętali sprzed tragicznego września 1939 roku, munduru, który przez lata wojny i okupacji stanowił symbol polskości i obiekt marzeń wielu „chłopców z lasu”.

Paweł Bezak

Symbolism of Polish Underground soldiers at Wołyń and Polesie during World War II period

Key words

Symbolism, underground, the Home Army, Polish Guerilla Headquarters, Volyn (Volhynia), Polesie, self-defence, eagle, insignia, medals and military decorations

¹⁶ Czarno-biała fotografia odznaczenia została zamieszczona w książce Lesława J. Welkera, *Znaki Polski Walczącej*, na s. 13.

Abstract

The article concerns the symbolism of the Polish underground soldiers from different political backgrounds from the south-east parts of the II Republic of Poland. Apart from the crests, article describes rare insignias, medals and military decorations, both unique, preserved in the original form as well as those known only from concept art, which appeared on the uniforms of Polish guerilla soldiers during their fight against Germans and Ukraine nationalists and in the first years after end of war.

Symbolik der Soldaten des polnischen Untergrundes in Wolhynien und Polesien in den Jahren des Zweiten Weltkriegs

Schlüsselwörter

die Symbolik, der Untergrund, Polnische Heimatarmee, Polnische Partisanenstab, Wolhynien, Polesien, die Selbstverteidigung, der Adler, der Orden, die Auszeichnung

Zusammenfassung

Der Artikel ist eine kurze Erörterung über das Problem der Symbolik von Soldaten des polnischen Untergrundes in polnischen Grenzenland (Kresy), die unterschiedlich politisch orientiert sind. Außer den Wappen wurden dort vereinzelt nicht nur einmalige, in Original erhaltene, sondern auch nur von den plastischen Projekten bekannte Auszeichnungen und Orden beschrieben. Diese Auszeichnungen und Orden wurden an den Uniformen von Partisanen in der Zeit von Kämpfen gegen Deutschen und ukrainische Nationalisten und auch in ersten Jahren danach getragen.

Символика солдат польского подполья на Волыни и Полесье во время Второй мировой войны

Ключевые слова

символика, подполье, Армия Крайова, Польский штаб партизанского движения, Волынь, Полесье, самозащита, орёл, [*przypuszczalnie chodzi o odznaczenie, tak jak w tekście streszczenia*] орден, нагрудный знак

Резюме

В статье представлен краткий обзор символики солдат польского подполья различной политической ориентации на юго-восточных кресах Второй Речи Посполитой. В статье описаны не только гербы, но также - редкие, уникальные, сохранившиеся в оригинальном виде и те известные лишь из арт-проектов нагрудные знаки и ордены, которые встречались на партизанских формах во время борьбы с немецкими и украинскими националистами, а также в первые годы после их завершения.